

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА ЯК ЦІННІСНО-НОРМАТИВНА ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано окремі аспекти феномену громадянської культури у контексті розвитку громадянського суспільства; розглянуто сутність, основні риси та специфіку прояву громадянської культури в системі суспільно-політичних відносин; досліджено проблеми її формування в умовах сучасного українського соціуму. Доведено, що громадянська культура є важливим чинником розбудови демократичної, правової, соціальної держави.

Ключові слова: громадянська культура, громадянське суспільство, демократія, цінності, політична соціалізація, політична поведінка.

Жеребятнікова І.В.

Гражданская культура как ценностно-нормативная детерминанта формирования гражданского общества

Проанализованы отдельные аспекты феномена гражданской культуры в контексте развития гражданского общества; рассмотрены сущность, основные черты и специфика проявления гражданской культуры в системе общественно-политических отношений; исследованы проблемы ее формирования в условиях современного украинского общества. Доказано, что гражданская культура является важным фактором создания демократического, правового, социального государства.

Ключевые слова: гражданская культура, гражданское общество, демократия, ценности, политическая социализация, политическое поведение.

Zherebyatnikova I.V.

Civic culture as value normative base civil society's formation

The article is devoted to some aspects of phenomenon of civic culture in development of civil society. The author analyses the nature, main features and specific character of manifestation of civic culture in the system of social and political attitude. The problem of its formation in the conditions of the modern Ukrainian society is researched. It is well-proven that a civic culture is the important factor of building of the democratic, legal, social state.

Key words: civic culture, civil society, democracy, values, political socialization, political behavior

Сучасне українське суспільство продовжує рухатися шляхом трансформації соціетальної системи. Зміни в міжнародному статусі України, суперечлива динаміка соціально-політичного, економічного та технологічного розвитку держави обумовили виникнення нових інституціональних утворень, які регулюють соціальні відносини в суспільстві, та призвели до збільшення ролі культурних контекстів суспільного життя.

В умовах соціальних перетворень в Україні особливого значення набувають проблеми формування та розвитку громадянського суспільства, визначаючи країну в глобалізуючому світі. Невід'ємним елементом громадянського суспільства є громадянська культура, яка носить системоутворюючий характер та детермінує як конфігурацію громадянського суспільства, так і швидкість соціально-культурних процесів в ньому, при цьому виступає як важливий якісний індикатор цивілізованості політичної комунікації та практик досягнення політичної мети. Актуалізація сучасного дослідницького інтересу до феномену громадянської культури зумовлена падінням інструментальної ефективності

політичних інститутів, які традиційно відповідають за реалізацію функцій досягнення політичної мети, та проблеми соціального конструювання нових політичних інститутів в суспільстві.

Проблема становлення громадянської культури є однією з найважливіших як у теоретичному, так і в практичному відношенні. Адже формування громадянського суспільства, яке розглядається як основа демократії та як вияв свободи, можливе лише за умови як функціонування громадських інституцій, так і панування цінностей громадянської культури. Саме тому реформування політичної системи через культурні зміни усвідомлюється протягом останніх років все більшою частиною українського політикуму, адже, як влучно зазначив відомий французький дослідник демократії Гі Ерме, – “міць демократії немислима поза повноцінною демократичною культурою. Демократія життєздатна лише тоді, коли віддзеркалює політичний досвід і справжню згоду в суспільстві – згоду, яка спирається на почуття відповідальності і домінування загального інтересу” [1, с. 7]. Адже від змін у сфері культури, які зумовлюють становлення громадянського суспільства, залежить якість здійснюваних перетворень та їх стійкість.

Значний внесок у дослідження розвитку громадянського суспільства, його ціннісних характеристик, загальнокультурних та моральних пріоритетів належить таким науковцям, як Дж. Александер, Г. Алмонд, Е. Арато, Е. Баталов, М. Вебер, С. Верба, А. Вілдавський, К. Гаджиев, Е. Геллнер, Е. Дюркгейм, Г. Екстайн, Д. Елазар, Р. Елліс, Р. Інглхарт, Дж. Кін, Дж. Коген, Ч. Мерріам, Дж. Мід, О. Панарін, С. Пай, Т. Парсонс, Р. Патнем, А. Токвіль, М. Томсон, Е. Х'юз, Й. Шумпетер, В. Щегорцов та інші. Проблема культури загалом, та громадянської культури як одного з її проявів, набула особливого значення в контексті загальноєвропейської інтеграції України, впровадження європейських норм і стандартів в освіту, науку й техніку. Розробкою проблем громадянського суспільства та відповідного типу культури займаються українські вчені О. Бабкіна, В. Бебик, Є. Бистрицький, В. Бурдяк, В. Буцевичський, Є. Головаха, В. Денисенко, А. Карнаух, С. Кисельов, А. Колодій, Н. Кононенко, С. Корж, В. Кремень, В. Лісовий, О. Ліщинська, Л. Нагорна, І. Надольний, Н. Паніна, Ю. Пахомов, В. Полохало, М. Попович, О. Радченко, В. Ребкало, О. Рудакевич, С. Рябов, М. Хомаківський, М. Чурилов, Н. Черниш, Г. Щедрова тощо.

Метою статті є визначення та аналіз основних тенденцій та специфіки процесу становлення громадянської культури в сучасних українських реаліях; розкриття сутності і основних рис цього суспільно-політичного феномену; виявлення взаємозв'язків між формуванням громадянської культури і процесами демократизації в Україні.

Історичний вибір українським суспільством демократичних форм соціальної організації та побудови громадянського суспільства зумовив необхідність дослідження суспільних процесів, зокрема, об'єктивного аналізу становлення громадянської культури. За тоталітарного режиму громадянська культура загалом та політичні й особисті переконання громадян, зокрема, були підпорядковані диктатові політичної влади. На сучасному етапі, коли нагальною є потреба політико-правової громадянської самоідентифікації, виникла об'єктивна необхідність нового концептуального підходу до вивчення феномену громадянської культури.

Культура, як спосіб життя, зокрема, історично зумовленого політичного життя, є структуруючим елементом політичного простору, що, в свою чергу, є передумовою політичного життя, метою політичних процесів, середовищем здійснення їх найрізноманітніших форм. Культура є підвалиною функціонування керованого процесу політичної взаємодії, що являє собою багатоступеневу, із широким спектром картину розподілу політичних сил, яка дозволяє виявити і окреслити цілі останніх, сукупність зв'язків і відносин між ними, запропонувати вихід з тієї або іншої критичної ситуації. Зрештою, культура виступає чи не єдиним засобом подолання дестабілізації, зокрема міжетнічної напруженості, яка виникає на всіх рівнях відносин у середині

полікультурного суспільства та сприяє розколу масової свідомості на велику кількість конкуруючих етнічних та національних ідентичностей [2, с. 115-116].

Громадянська культура є особливим різновидом культури, що охоплює всі сфери життя суспільства та репрезентує відносини, які відображають, закріплюють та реалізують головні суспільні цінності та інтереси, формують суспільні погляди, знання та форми участі громадян у суспільному житті держави. Громадянську культуру розглядають як сукупність духовних, моральних якостей, ціннісних орієнтацій та світоглядно-психологічних характеристик особистості. Складовими громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, активність, зрілість, досвід громадської діяльності [3, с. 31].

Громадянська культура виникає і розвивається разом із громадянським суспільством, продукується його соціальними суб'єктами – громадянами, їх спільнотами, об'єднаннями та організаціями, і в кінцевому рахунку відчутно впливає на формування політичної системи і особливості політичного режиму. Саме у межах громадянського суспільства здійснюється становлення плюралізму, тобто поєднання і врахування інтересів найрізноманітніших соціальних і політичних сил. Тому важливо розглядати громадянську культуру як показник наявного рівня і детермінанту становлення демократії в суспільстві. Виходчи з цього, можна сказати, що громадянська політична культура та політичний режим – це дві відносно самостійні підсистеми політичного, вони впливають одна на одну та не можуть існувати одна без одної. Як зазначає український науковець В. Горбатенко, “дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами. Її можна (і необхідно) творити через культуру, через залучення потенціалу базових цінностей” [4, с. 4].

Вперше термін “громадянська культура” був використаний фундатором чиказької школи політичних досліджень Ч. Мерріамом в одному з проектів дослідження соціологічних та психологічних аспектів політичної поведінки, що був організований та проведений в період 1928 – 1938 рр. В результаті досліджень було виявлено важливу роль і вплив громадянської культури на всі сторони життя суспільства [5]. Однак, слід відмітити, що увага науковців до цієї сфери буття соціуму прикуто не так давно, з середини ХХ століття. Зростання інтересу до громадянської культури було викликане експансією демократичних суспільно-політичних структур в країні третього світу, що звільнилися від колоніального впливу в 50-60-ті роки ХХ ст. Дослідники не могли пояснити, чому у нових державах Азії та Африки (у регіонах неєвропейської культури): по-перше, не приживаються західні політичні моделі; а якщо і приживаються, то лише за формою, але по суті вони наповнюються принципово іншим змістом; по-друге, чому при цьому не виникають стабільні політичні системи?

Отже, саме в 1950-ті роки зароджується концепція “політичної культури”, а в 1963 р. американські вчені Г. Алмонд і С. Верба запропонували визначення її похідної – “громадянської культури” (“civic culture”) на підставі порівняльного дослідження політичних культур США, Великобританії, Західної Німеччини, Італії, Мексики. Предметом дослідження стали політичні орієнтації індивідів на чотири основні об'єкти: політичну систему в цілому, уряд, загальнонаціональні вибори і саму особистість [6]. В однойменній праці було сформульовано одну з найвпливовіших концепцій громадянської культури, котра полягає в тому, що громадянська культура є різновидом демократичної культури, яка відповідає стабільній демократичній системі. Громадянська культура – змішана політична культура, в її рамках будуть поєднуватися політична активність і абсентеїзм, законслухняність і протест проти певних дій уряду, лояльність до влади та її критика [6, с. 153-155].

Порівняльний аналіз трактування поняття “громадянська культура” у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі засвідчує, що більшість зарубіжних вчених визначають

громадянську культуру як модифікацію політичної, чи демократичної культури, її підвид, або навіть складову. Громадянин розглядається як суб'єкт політичної діяльності та творець демократії. Як найвищий щабель політичної культури, за визначенням Г. Алмонда і С. Верби, “громадянська культура” або “культура громадянина” властива суб'єктам політичного процесу, які у своїй діяльності надають перевагу інтересам всього суспільства, а не приватним або корпоративним потребам, їх дії спрямовуються на дотримання громадянського консенсусу і здійснюються в межах правової держави. Британські науковці І. Маклін та А. Макмілан стверджують, що громадянська культура – це політична культура, яка має такі характерні риси: 1) більшість громадян визнають авторитет держави; 2) існує загальна переконаність у необхідності виконувати громадянські обов'язки. Громадянську культуру трактують як лояльну політичну культуру, за якою участь у політичному житті поєднана з пасивністю, довірою й повагою до влади. Прихильність до традицій і місцевих цінностей вважають за чинники, які врівноважують участь у загальнодержавному політичному житті [7, с. 144].

Вітчизняні науковці досліджують поняття “громадянська культура” у більш ширшому ракурсі. Громадянська культура охоплює всю різноманітність інтересів різних соціальних груп громадянської сфери суспільного життя, забезпечує гармонійне існування системи “людина-суспільство”, визначає активну громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість та суспільно-корисну діяльність особистості, готовність брати участь у суспільно-політичній діяльності на засадах демократизму, терпимості до інакомислення, поваги до законно створених державних інститутів. Виходячи з цього, поряд з політичною культурою, громадянська культура включає в себе також правову культуру, культуру міжжетнічного (міжнаціонального) спілкування, культуру націотворення та державотворення тощо. Не може бути громадянської культури без наголосу на універсальності прав людини, пріоритету інтересів особистості, громадянських прав над національними правами і інтересами [8, с. 209].

Якісним проявом наявності громадянської культури, на наш погляд, є надбання громадянином таких знань, на основі яких формуються уявлення про форми і способи здійснення його ролей у політичній, правовій, економічній, соціальній і духовній сферах. Від особистості потребують громадянських умінь та досвіду участі у соціально-політичному житті, а також прояву громадянських чеснот: норм, установок, цінностей та якостей, притаманних громадянину демократичного суспільства.

У найширшому розумінні громадянську культуру можна тлумачити як спосіб взаємодії людей в суспільстві. З розвитком громадянської культури суспільство стає громадянським, а особа стає громадянином не лише в юридичному розумінні – як людина, яка має формальні ознаки приналежності до держави, як суб'єкт політико-правових відносин, а й в культурному – людина усвідомлює цю приналежність, визнає власну причетність до суспільства, до національної культури, громадського, політичного, економічного життя, здатна впливати на стан справ у суспільстві тощо. Отже, існує громадянська культура суспільства і громадянська культура особи. Громадянська культура суспільства – це складова частина загальної культури, система громадянських цінностей, що створюються й накопичуються людьми (суспільством) у процесі їх життєдіяльності. Громадянська культура особи – це сукупність громадянського світогляду, системи знань і навичок, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність з оптимального задоволення громадянських потреб, це зумовлена громадянською культурою суспільства властивість, що характеризується громадянськими чеснотами. Це громадянська свідомість у дії [9, с. 2].

Виходячи з цього, громадянська культура розкривається у трьох взаємопов'язаних аспектах: по-перше, вона, з одного боку, є визначальною силою, а з іншого, – результатом формування громадянського суспільства; по-друге, саме громадянська культура визначає

суть, якість взаємодій між громадянами, їх асоціаціями та інтегрує індивіда в громадянське суспільство; по-третє, громадянська культура формує норми, ідеали, цінності, взірці поведінки, які мотивують дії соціальних акторів [9, с. 3].

Як було зазначено вище, громадянська культура визначається не тільки соціальними і правовими, а й етичними (моральними) чинниками політичної діяльності, це одна із найважливіших ознак інтелігентності і цивілізованості суспільства. У темі громадянської культури концентрується багато інших проблем влади і політичного плюралізму, громадських рухів і політичної поведінки, громадянського суспільства і громадських асоціацій та організацій, громадянських якостей особистості. Громадянська культура – це глибоке усвідомлення своєї належності до певної держави, почуття громадянської гідності, відповідальності й обов'язку, здатність рішуче відстоювати суспільно-державні цілі в складних ситуаціях.

До основних рис громадянської культури належать: – переконаність громадян у тому, що вони повинні брати участь у політиці, їх віра у свою здатність впливати на уряд і достатня для цього компетентність; – потенційна політична активність громадян, готовність у разі потреби брати участь у політиці, яка поєднується з відносною політичною пасивністю і неперіоритетністю політичної сфери у їх житті; – віра політичних еліт, які ухвалюють політичні рішення, в силу і впливовість громадської думки та громадської участі; – прихильне ставлення громадян до існуючої політичної системи (культура підтримки); – панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості й здатності йти на компроміс і кооперацію [10, с. 156].

Саме у громадянському суспільстві кожен індивід виступає як первинний, вихідний чинник суспільного життя, стосовно якого всі інші чинники та цінності є вторинними, похідними, залежними. Рівень громадянської культури багато в чому визначає загальнокультурний рівень розвитку людини, громадянина, без чого, за тієї ролі, яку він відіграє в розвиненому громадянському суспільстві, неможливе його нормальне функціонування. Тобто, громадянська культура визначає фундаментальні цінності громадянської свідомості, громадянського суспільства. Вона повинна сприяти усвідомленню загально-історичної відповідальності громадян, вихованню всіх соціальних і етнічних груп у дусі патріотизму, постійному підвищенні значущості суверенної держави, єдності суспільства, давати можливість виявити громадянськість, прагнення до законності і правопорядку, до збереження та розвитку традицій.

Одним з найважливіших факторів становлення, затвердження та функціонування громадянської культури є легітимність існування демократичної політичної системи та діючого політичного режиму. Більше того, у системі цінностей, орієнтацій, установок, стереотипів, які є складовими громадянської культури, центральне місце займають елементи, які сприяють демократизації суспільства. Стійкість і життєздатність громадянського суспільства залежить від ступеня відповідності його цінностей цінностям громадянської культури. Кількість позитивних цінностей, які сприймаються усіма членами суспільства, визначає ступінь консенсусу між його окремими елементами, його стабільність і функціональні можливості. Отже, забезпечення легітимності, тобто легітимізація – це форма обґрунтування, яка покликана інтегрувати розрізнені інституційні процеси і підсистеми значень, тим самим надаючи сенс усьому соціальному порядку та ефективності його існування [11, с. 159].

Легітимізація – це одночасно і когнітивний, і нормативний вимір. Вона забезпечує інформування, пояснення, раціоналізацію та обґрунтування, а обґрунтувати та забезпечити свою легітимність прагне будь-який політичний режим. Для цього держава здійснює цілеспрямований вплив на громадську думку та – ширше – на громадянську культуру суспільства в цілому. При цьому впливові піддаються обидві складові громадянської політичної культури – когнітивні та афективні орієнтації громадян.

Як зазначають М. Багмет та Л. Ляпіна, когнітивний складник громадянської політичної культури людини містить знання про політичну сферу і поінформованість про політичні події. Він формується як на пасивній основі у процесі соціалізації (отже, під впливом держави), так і на активній (коли людина самостійно, свідомо і цілеспрямовано цікавиться політичним життям). Афективні орієнтації конструюються на підставі почуттів і емоцій, викликаних різними політичними об'єктами. При цьому, “афективний складник громадянської політичної культури в сучасному суспільстві, очевидно, часто може займати домінуюче становище” [12, с. 5].

Звертаючись до проблем формування громадянської культури, зазначимо, що Г. Алмонд та С. Верба стверджують, що громадянська культура не передається шляхом безпосереднього навчання. Важливою складовою громадянської культури є набір позицій, що стосуються, наприклад, довіри до інших людей, – а цього неможливо навчити. Таким чином, результат досягається завдяки передачі громадянської культури від покоління до покоління в ході складного процесу, який потребує залучення багатьох соціальних інститутів [13, с. 129]. Виходячи з цього, функція соціалізації – одна з найважливіших функцій громадянської культури. Вона здійснює входження індивіда в політику, сприяє його підготовці і залученню у владні відносини, засвоєнню пануючих цінностей, норм, культурних орієнтирів та зразків соціально-політичної поведінки, що дає людині можливість безболісно інтегруватися в той або інший тип політичного режиму, що склався. У свою чергу, політична соціалізація не просто включає в політичне життя нові покоління та забезпечує сталий політичний розвиток суспільства, але й дозволяє досягати того мінімального консенсусу між державою і громадянами, який гарантує стабільність політичного режиму.

Політична соціалізація є важливим елементом громадянської політичної культури, що характеризує її динамічний розвиток. Це є “процес поступового засвоєння стандартів (цінностей, норм, установок, зразків поведінки) громадянської політичної культури, що призводить до формування у людини якостей та вмінь з адаптування в конкретній політичній системі та виконання в ній певних функцій. Розвиток цього процесу здійснюється у трьох сферах: діяльності, спілкування, самосвідомості.

Значення політичної соціалізації полягає в тому, що це: 1) засіб збереження та еволюції громадянської політичної культури; 2) суттєвий компонент загальної соціалізації індивіда; 3) головна детермінанта політичної поведінки людини” [14, с. 510].

Політична соціалізація здійснюється різноманітними соціальними і політичними інститутами, серед яких найголовнішими є: сім'я, оточуюче середовище, система освіти, засоби масової інформації, релігійні, соціально-політичні організації та державні установи. І якщо один з цих інститутів, наприклад держава, “не спрацьовує” – в суспільстві може вирости покоління з девіантними формами політичної поведінки. Ступінь зрілості громадянської культури позиціонує суспільство не лише по відношенню до державних та інших політичних інститутів, але і в системі взаємовідношень різних суспільств на світовій арені. Носіями громадянської культури виступають різні соціальні верстви, соціально-демографічні групи, причому особливості первинної та вторинної соціалізації тих або інших соціальних груп, в особливості соціально-вікових – молоді, середнього і старшого покоління – відрізняються [11, с. 165].

Громадянська культура – це “проекція” культури на сферу громадських відносин. Її складовими є мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами, їх асоціаціями, норми взаємності та довіра, навички колективних дій та почуття причетності до суспільних справ, обов'язку й відповідальності перед іншими людьми. Ядром громадянської культури є система цінностей і норм життя, утвердження і розвиток яких мають найбільше значення для демократизації суспільства. Серед найважливіших з них: державність, добробут населення, національна безпека, соціальний порядок, законність,

рівність, відданість ідеалам свободи, відповідальність перед собою, своєю сім'єю та суспільством, побудова правової держави, громадянський мир тощо.

Формування громадянської культури є не самоціль, а лише засіб для створення особистості особливого типу, якій, з одного боку, притаманні високий рівень автономії від соціуму взагалі і від держави, зокрема, а з іншого, – здатність конструктивно спілкуватися з іншими особистостями заради суспільного миру. Особистість з високим рівнем громадянської культури здатна вирішувати суспільні справи, в неї сформовані такі якості, як, наприклад, розуміння ролі громади і своєї ролі в ній, довіра і толерантність, навички громадянської діяльності. Вони сприяють функціонуванню демократичних інститутів [9, с. 1].

Підводячи підсумок, потрібно зазначити, що для національного самоутвердження в сучасному світовому співтоваристві Україні необхідне науково-теоретичне осмислення феномену громадянської культури, можливості його безпосереднього емпіричного дослідження в динаміці соціальних змін. Без громадянської культури не може бути громадянського суспільства, і чим сильніші традиції громадянського життя, чим більше вкорінені громадянські цінності, тим міцніше і стабільніше громадянське суспільство. Важливим чинником, що визначає перспективи становлення повноцінного громадянського суспільства з відповідною культурою, виступають історичні традиції, зокрема, практика громадянського життя у суспільстві.

Виходячи з цього, саме від змін у сфері культури, які зумовлюють становлення громадянського суспільства, залежить якість здійснення перетворень та їх стійкість. Формування громадянської культури – це суперечливий і тривалий процес, але ключ, який дає змогу запрацювати громадянському суспільству й демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Эрмэ Г. Культура и демократия / Ги Эрмэ. : [Пер. с фр.] – М. : Прогресс : Изд-во ЮНЕСКО, 1994. – 190 с.
2. Культура и культурология: словарь / [сост. и ред. А. М. Кравченко]. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 928 с.
3. Соціологія: словник термінів і понять [Текст]. – [ред.- упоряд. І.В. Саух, Є.А. Біленький, М.А. Козловець та інші]. – К. : Кондор, 2006. – 250с.
4. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / В. Горбатенко // Політ. менеджмент, 2007. – №3(24). – С. 4–12.
5. Merriam Ch. Civic Training in the United States / Ch. Merriam. – Chicago : University of Chicago Press, 1934. – 320 p.
6. Almond G. The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton N.Y., 1963. – 237 p.
7. Короткий оксфордський політичний словник [Текст]; пер. з англ. [ред.- упоряд. І. Маклін, А. Макмілан]. – 2 вид. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.
8. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти: Монографія / Г.П. Щедрова. – Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 2009. – 308 с.
9. Стручкова-Гуменна Л.Б. Особливості формування громадянської культури в західному регіоні України / Л.Б. Стручкова-Гуменна. – Режим доступа: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Struchkova.pdf
10. Требін М.П. Феномен політичної культури в політико-правовому житті суспільства / М. П. Требін // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – № 2 (12). – 2012. – С. 151-165.
11. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / Олександр Радченко – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

12. Багмет М. Проблеми політичної науки в Україні та зарубіжжі. / М. Багмет, Л.Ляпіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 4–10.

13. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис, 1992.– № 4.– С.122-134

14. Категории политической науки. / Под ред. Мельвиля А. Ю. – М. : МГИМО (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 656 с.